

Невяна Дончева-Панайотова

УКРАСА И ХУДОЖЕСТВЕНО СВОЕОБРАЗИЕ НА АДЖАРСКИТЕ
ДАМАСКИНИ ОТ XVII ВЕК

(I част)

В хилядолетната история на българското изкуство за оформление и украса на ръкописната книга делото на аджарските книжовници орнаментатори и илюстратори от XVII в. заема изключително важно място, тъй като бележи безспорни художествени постижения, резултат на безспорен талант, огромно трудолюбие, оригинален авторски почерк и творческо своеобразие. Тяхната дейност налага карловското село Аджар като един от най-значителните центрове на Етрополско-Средногорската книжовна и калиграфско-художествена школа, която е последната ярка и самобитна школа за епохата на българското средновековие. Естествено работата в това будно планинско село, скътано в дебрите на Сърнена Средна гора, не е изолирана от работата в останалите центрове на школата — Етрополския манастир "Варовитец", Карлово и Кукленския манастир "Св. врачове Козма и Дамян". Безспорни са здравите нишки, които свързват отделните средища на тази школа, общите художествени и стилови тенденции в дейността на нейните представители. Но всепризнат връх на Етрополско-Средногорската книжовна и художествено-калиграфска школа е делото на аджарските дейци на перото от XVII в., с чиито имена се свързва и последният разцвет на българското изкуство за украса на ръкописната книга.

За издигането на Аджар (днес Свежен), Карловско, като едно от най-оживените книжовни средища в България през епохата на турското робство са налице редица историко-културни предпоставки: старинен произход, чисто българско население, привилегии като дервентжийско село, интензивен стопански живот, връзки с широкия свят, близост до такива важни културни центрове като Пловдив, Карлово, Етрополския, Троянския, Кукленския манастир, наличие в селото на старинна църква и килийно училище, на заможни покровители на книжнината и на творците ѝ, на значителен брой грамотни хора и ценители на изящно оформената и украсена ръкописна книга. Безспорно неговият най-голям разцвет е през XVII в., когато изпод ръцете на аджарските калграфи и художници излизат истински шедеври на книгописното и орнаментаторското изкуство¹.

Макар нашата представа за създаденото в аджарското средище книжовно богатство да е значително обеднена от сложните исторически превратности, все пак запазените ръкописни книги, свързани с него, са сравнително много. Днес по произход и местонахождение с Аджар се свързват 15 ръкописа, 11-те от които са писани в селото от местни книжовници през XVII в., а останалите 4 са намерени

в Аджар, но няма сигурни свидетелства, че са дело на аджарци. При това тези 4 ръкописа — Аджарски сборник, Осмогласник, Сборник със смесено съдържание и Ръкопис с неизвестна съдба — датират от XVI и XVIII в., а за активен книжовен живот в селото през тези векове почти липсват вести. Те също заслужават внимание, защото разкриват духовните интереси на по-широките читателски среди, които формират и по-високите художествени вкусове на епохата. Това не са само богослужбни книги, а предимно сборници с апокрифно и смесено съдържание, които през годините на турското владичество се налагат като любимо светско четиво с подчертано демократичен характер. Истинският разцвет на Аджар като книжовно средище обаче е през XVII в. Тогава не само се преписват най-много книги, но процъфтява и изкуството за тяхната украса. В делото на аджарските книжовници от това столетие българското средновековно орнаментаторско и илюстраторско изкуство отбелязва последните си върхови постижения. Именно те налагат Аджар като книжовен и художествен център с общонационално значение.

През XVII в. в Аджар работят трима бележити дейци на перото — поп Йовко, даскал Недялко и синът му даскал Филип. Общият брой на техните ръкописи е 11. Разпределят се така: 2 на поп Йовко, 2 на даскал Недялко, 6 на даскал Филип и 1 съвместно дело на последните двама. Едва ли тези числа изчерпват цялото ръкописно наследство на споменатите книжовници, като се има предвид не само че Аджар е неколккратно опожаряван, но и огромната прилика между ръкописите, създадени в Карлово, Аджар и Кукленския манастир през XVII в.

Най-ранни по време са книжовните изяви на поп Йовко — от 30-те години на века. И двата негови ръкописа — Часослов от 1634 г. и Цветен триод с пентикостар от 1636 г. — съдържат авторски приписки с точни данни за времето и мястото на създаването си и за своя съставител. Според едната от тях той е родом от Етрополе, което означава, че сигурно е минал през процъфтяващата по това време калиграфско-художествена школа на Етрополския манастир "Варовитец". Макар писмото и украсата на познатите му днес ръкописи да не са така изящни, както на етрополските книжовници, близост между тях съществува и се предава и на следващите аджарски творци, които действително надрастват своите учители. Негов ученик ще е даскал Недялко, който е бил свещеник (йерей) и учител в същата църква "Св. Георги" в Аджар, в която е служил и поп Йовко и чиито книжовни изяви са от 50-те години на XVII в. Дело на даскал Недялко са два ръкописа: Четириевангелие от 1652 г. и известният Костенечки дамаскин. Ученик пък на даскал Недялко е безспорно синът му даскал Филип, който разгръща изключително продуктивната си книжовна дейност през 80-те и 90-те години на века. На неговото перо принадлежат 6 ръкописа, 4 от които носят авторското му име, а другите два му се приписват заради очевидната близост с безспорните негови творби: Требник от 1685 г., Псалтир от 1685 г., Псалтир от 1692 г., Празничен миней, Требник без точна датировка и прочутият Рилски дамаскин. Най-известният ръкопис на даскал Недялко и сина му даскал Филип е Аджарският дамаскин от 1686 г. Според съдържашката се в него приписка той е съвместно

тяно дело и е единственият случай в старобългарската книжовна практика, когато е документирано, че над един и същ ръкопис се трудят баща и син².

Достигналите до наши дни II ръкописа, създадени в Аджар през XVII в., представляват огромен научен интерес както в палеографско, лингвистично, историколитературно отношение, така и в изкуствоведски аспект. Нещо повече — в цялостната комплексна характеристика на тези ръкописи най-висока оценка заслужава тяхната уникална украса. Анализът ѝ разкрива не само редица страни и моменти, свързващи я с орнаментаторските и илюстраторските традиции на епохата, но и някои специфични черти, които издават самобитния талант на аджарските книжовници. Разбира се, и между самите тях постиженията се диференцират, като бележат очевидна възходяща градация.

Най-бедна е украсата на ръкописите на поп Йовко. Часословът му от 1634 г. е изобщо без украса, а Цветният триод от 1636 г. има съвсем малко на брой и не особено изкусни дребни началки и винетки, които издават известни орнаментаторски способности у поп Йовко, но не могат да го мерят с големите постижения на епохата и с останалите аджарски дейци на перото.

Славата на Аджар като книжовен и орнаментаторски център се дължи преди всичко на преписваческото и илюстраторското дело на даскал Недялко и сина му даскал Филип, които разгръщат своите книжовни и художествени дарби през втората половина на XVII в. В тяхното голямо по обем дело особено внимание заслужават три дамаскина — Костенечкият, Рилският и Аджарският, които са не само най-богато илюстрираните ръкописи, създадени в Аджар през XVII в., но и най-богато и най-разкошно оформените български дамаскини изобщо. Докато атрибуцията на Аджарския дамаскин е безспорна, понеже в приписката към него изрично се сочи, че е съставен от даскал Недялко и сина му даскал Филип, въпросът за авторството на Костенечкия и Рилския дамаскин е по-сложен, тъй като в тях липсват изрични указания за времето и мястото на създаване, както и каквито и да било сведения за техните съставители. Доскоро те се разглеждаха като анонимни паметници³ и едва през последните години бяха причислени към книжовното наследство на аджарските дейци на перото. Пръв проф. Б. Ангелов аргументирано разгърна тезата за авторството на даскал Недялко над Костенечкия и на даскал Филип над Рилския дамаскин. Това се приема отчасти и от Маньо Стоянов, който пише: "Някои от миниатюрите на Рилския дамаскин намираме повторени в Аджарския дамаскин, писан от даскал Недялко, което дава известно основание, че може би и Рилският е негова творба"⁴. Но тъй като Аджарският дамаскин според приписката в него е съвместно дело на даскал Недялко и на сина му даскал Филип, трудно е със сигурност да се каже на когото от двамата принадлежи Рилският дамаскин. И все пак мисля, че проф. Ангелов има основание да го приписва на даскал Филип, което се потвърждава и от голямата близост между неговите и миниатюрите в открития от мене празничен миней, писан и илюстриран, както гласи бележката в него, от даскал Филип⁵. Близостта личи както във външното оформление на ръкописите — подвързия, формат,

хартия, художествен облик на отделната страница, разположение на текстовото поле и рисунките, така и в почерка, в изписването на заглавията и началките, в изпълнението на цялата орнаментална украса. А Костенечкия дамаскин проф. Ангелов отнася към ръкописите на даскал Недялко, което също съм склонна да приема поради очевидната близост между тях в графиката и илюстрирането им. Редица съпоставки, които се привеждат по-нататък в изложението, потвърждават това мнение. То се споделя и от Аксиния Джурова, която, характеризирайки ръкописната украса през късното средновековие, отделя специално внимание на орнаментаторското и илюстраторското дело на даскал Недялко и даскал Филип. "Според приписките — пише тя — на последните двама засега принадлежат 6 ръкописа, към които с голяма вероятност бихме могли да причислим и едни от най-известните ръкописи на XVII в. — Костенечки дамаскин и Рилски дамаскин, които имат общо 40 миниатюри"¹⁶.

От трите аджарски дамаскина единствено Рилският досега е бил предмет на по-определен изкуствоведски интерес. Конкретният анализ на миниатюрите му разкрива не само редица сходства с композиционните формули на иконата, но и значителни волности и отклонения от познатите изображения на монументалната живопис. В резултат на това Ат. Божков прави следния извод: "Миниатюрите на дамаскина имат особено значение със своята необичайна атмосфера, със своята простота, със занимателните си детайли. Техният автор е отстранявал "маловажните" иконографски елементи със смелост и откровеност, които изненадват — неговите образи носят обаянието на прелестните народни примитиви"¹⁷. Любопитни констатации за украсата на Рилския дамаскин прави и Е. Мусакова, която открива сходства между някои негови илюстрации от първопечатни славянски книги⁸.

Изложените по-нататък мои наблюдения над украсата и художественото своеобразие на Костенечкия, Рилския и Аджарския дамаскин допълват с нови аргументи тезата на проф. Б. Ангелов, че както прочутият Аджарски дамаскин от 1686 г., така и Костенечкият и Рилският са излезли изпод перото на същите аджарски книжовници даскал Недялко и сина му даскал Филип.

Името на Костенечкия дамаскин идва от с. Костенец, в чиято църква е намерен преди няколко години. Сега е собственост на Църковния историко-археологически музей — София, No 503. Има 322 л. голям формат (21x14 см), изписани седър полуустав по 30 реда на страница. В научната литература се дават различни датировки на този паметник. М. Стоянов го отнася към XVI в., а Д. Петканова и Б. Ангелов към XVII в.⁹ Изложените по-горе съображения, поради които той може да се смята за творба на даскал Недялко, както и водните знаци на хартията определят и времето на появата му — втората половина на XVII в. Костенечкият дамаскин се свързва и по съдържание, и по художествено оформление с Аджарския и с Рилския. И в трите дамаскина са поместени едни и същи слова от Дамаскин Студит — в Костенечкия и в Рилския по 25, в Аджарския — 26. Към тях са прибавени и други произведения, като общият брой на поместените

слова в Костенечкия и в Аджарския дамаскин (във всеки от тях) е 34, а в Рилския — 26.

Общите 25 Дамаскинови слова, които са поместени и в трите ръкописа, са: 1. За Благовещение; 2. За Рождество Христово; 3. За Богоявление; 4. За Сретение господне; 5. За блудния син; 6. За второ пришествие; 7. За Сиропустна неделя; 8. За Неделя кръстопоклонна; 9. За Възкресение Лазарово; 10. За Цветоносна неделя; 11. За погребение Христово; 12. За Възкресение Христово; 13. В Томина неделя; 14. В неделя на мироносците; 15. В неделя на разслабения; 16. В неделя на самарянина; 17. В неделя на слепия; 18. За Възнесение Господне; 19. За Петдесетница; 20. За Преображение Господне; 21. За Михаил и Гавриил; 22. За Димитър Солунски; 23. За Георги Победоносец; 24. За Николай Мирликийски; 25. За св. Евстатий.

Към тези 25 слова на Дамаскин Студит, които са поместени и в трите дамаскина, в Рилския е прибавено едно слово за вярата от Ритор Теофан, а в Аджарския е прибавено Дамаскиновото слово за десетте Мойсееви заповеди. Освен това в Костенечкия и в Аджарския дамаскин са включени произведения от други автори, така че двата ръкописа съдържат по 34 слова. За отбелязване е, че тези "допълнителни" творби в двата дамаскина са различни. Това може да се дължи на използваните подложки или на личните вкусове и предпочитания на преписвачите.

Към изброените по-горе 25 слова на Дамаскин Студит в Костенечкия дамаскин са прибавени още: Житие на Симеон Стълпник, слова за Теодор Стратилат, за мъченик Никита, за Успение на Йоан Богослов, мъчение на апостол Филип, страдание и мъчение на евангелист Матей, житие на великомъченик Ипатий, житие на Теодор Тирон, житие на св. Алексей, човек божи.

Костенечкият дамаскин по своето външно и художествено оформление твърде много прилича на четвороевангелието на даскал Недялко от 1652 г. и на Аджарския дамаскин, писан и илюстриран от него и сина му през 1686 г. И той, както повечето ръкописи на двамата творци, е писан с едър, красив полуустав на плътна хартия с голям формат и представлява солидна книга с кожена подвързия. По размери и той е твърде голям — съдържа 322 листа, като в началото и извътре липсват отделни листи. И този ръкопис се отличава със старателно и разнообразно орнаментирани страници. Повечето от заглавията са изписани с везано писмо, а началките са разкрасени с плетенични ленти, растителни и животински елементи. Най-голям интерес представляват цветните заставки, които са разположени почти пред всяко слово и заемат половината, а понякога и цялата страница. В момента по оцелелите листи на дамаскина са запазени 20 миниатюри, които представляват илюстрации към текста. В повечето случаи те третират евангелски сюжети и изобразяват отделни сцени ("Изцеление на разслабения", "Влизане в Ерусалим", "Възкресение Лазарово" и др.), а по-рядко представляват портретни, близки до иконографските изображения на светци (на Димитър Солунски, на Николай Мирликийски, на Теодор Стратилат и др.). Множеството орнаментирани начални букви, винетки и цветни рисунки, изпълнени според проф. В. Пандур-

ски "със свеж примитивизъм"¹⁰, придават особена естетическа стойност на Костенечкия дамаскин и го правят един от богато украсените ръкописи у нас от втората половина на XVII в.

Негов най-вероятен автор — преписвач и илюстратор — може да бъде аджарският книжовник даскал Недялко, засвидетелствувал безспорната си калиграфско-художническа дарба в своето четвороевангелие от 1652 г. и в Аджарския дамаскин от 1686 г., в изготвянето на който го е подпомагал и синът му Филип.

Другият ръкопис, който не носи авторско име, но днес с твърде голяма сигурност може да се отнесе към делото на аджарските книжовници и още по-определено да се свърже с творческите изяви на даскал Филип, е Рилският дамаскин. Той се съхранява в ръкописната сбирка на Рилския манастир под № 4/10. Неговото съдържание и украса, както беше изтъкнато и по-горе, в много голяма степен напомнят Аджарския дамаскин от 1686 г. и празничния миней на даскал Филип в библиотеката на Великотърновската митрополия. Както беше посочено, той съдържа същите 25 Дамаскинови слова, които са поместени в Аджарския и Костенечкия дамаскин, плюс едно слово за вярата от Ритор Теофан (всичко 26 слова). Към авторството на даскал Филип насочва не само съдържанието, но и цялостното художествено оформление на Рилския дамаскин. Той е твърде обемист ръкопис, с голям формат (има 413 листа 20,5x15 см). Притежава изключително богата украса — везани заглавки, орнаментирани началки, интересни показалки, цветни заставки с изображения на различни евангелски сцени или светци¹¹. Заглавията в Рилския и в Аджарския дамаскин са изписани абсолютно по един и същ маниер — първият ред от заглавието е изписан със завързани букви, украсени с пъпки и листенца, а следващите редове — с обикновено писмо. В заглавията на тези два ръкописа, както и в другите ръкописи на даскал Филип, няма наслагване на букви или пък сложни съкращения, които да затрудняват четенето. Думите са изписани изцяло с декориране на линейните или кръглите елементи на буквите с подчертано чувство за симетрия и хармония. Сполучливото оцветяване също допринася за цялостния художествен облик както на заглавието, така и на страницата. В едни случаи заглавията са изписани с киноар, в други — с два, а в някои случаи — с три и повече цветове.

Твърде много общи черти се забелязват в изписването на началките в двата дамаскина. Те са връзани, очертани от сложно преплетени ленти, с множество клупове, пъпки, с удължения, които се простират чак по долното бяло поле на листа, с цветя и птици по тях.

Най-голяма близост между Рилския и Аджарския дамаскин се съзира в заставките, които са разположени пред всяко поместено слово. В Рилския дамаскин са запазени 24 заставки — 19 миниатюри, илюстрации на текста и 5 декоративни плетеници. В Аджарския дамаскин заставките са 25 — 20 миниатюри и 5 декоративни винетки. Те са разположени на половината страница пред съответното слово, а понякога заемат дори повече от половината или цялата страница.

В двата дамаскина всички миниатюри са много близки по сюжет, композиция

и изпълнение. Еднаквостта на сюжета се дължи на това, че те илюстрират едни и същи слова на Дамаскин Студит, но в неговата художествена реализация има много общи моменти — в подбора на абсолютно едни и същи сцени от живота на Христос или на други светци, в композиционното разположение на централния образ и останалите фигури, в архитектурните елементи, в декорирането на оградящите рамки, в цялостната трактовка на евангелските събития и в самото техническо изпълнение на рисунките. Като примери за безспорна близост в украсата на двата дамаскина могат да се посочат миниатюрите: "Петдесетница", "Изцеление на разслабения", "Възкресението на Лазар", "Влизането в Ерусалим", "Кръщение Христово", "Погребение Христово", "Христос и самарянката", "Неверие Томино" и др. Трябва да се изтъкне обаче, че в нито един случай няма напълно еднакви, адекватни копия на една и съща миниатюра в двата дамаскина. Различията са в детайлите, но важното е, че ги има. А това свидетелства за творческо отношение на художника към разработваната тема. Веднъж реализирал я в миниатюрите на единия ръкопис, той не копира в другия ръкопис, а като истински творец, влюбен в делото си, се домогва до нови постижения. Въпреки някои различия в отделни детайли обаче сравнението на миниатюрите в двата дамаскина е в подкрепа на изказаното вече в науката мнение за авторството на даскал Филип и над Рилския дамаскин.

Най-известният ръкопис на даскал Недялко и сина му даскал Филип е Аджарският дамаскин от 1686 г. (в научната литература по-често се среща с името Ханджарски дамаскин). Според съдържащата се в него приписка той е съвместно тяхно дело и е единственият случай в старобългарската книжовна практика, когато е документирано, че над един и същ ръкопис се трудят баща и син. (Известен е случай, когато над един ръкопис работят трима братя.) Дамаскинът е подарен от Спиридон Палаузов на руския славист И. И. Срезневски, който пръв го прави достойние на науката. За този уникален подарък, обогатил личната му ръкописна сбирка, Срезневски говори в две свои публикации от 1874 г.: "Сказания об антихристе в славянских переводах" (СПб., 1874, с. 59—63) и "Разбор сочинения К. Невоструева "Слово св. Ипполита об антихристе" (Отчет о 15-ом присуждении наград графа Уварова, СПб., 1874, с. 227—231). В последната публикация Срезневски прави първото научно описание на Аджарския дамаскин и печата текстове от този ръкопис — "Слово за второ пришествие" (част от разказа за антихриста) и част от житието на Петка Търновска, написано от последния средновековен български патриарх Евтимий Търновски. Заслугата на руския славист е не само в това, че пръв включва в научната литература имената на най-видните представители на аджарското книжовно средище даскал Недялко и даскал Филип и техния дамаскин от 1686 г., но и пръв насочва вниманието на изследвачите към неговата богата украса и публикува две произведения от съдържанието му.

В момента Аджарският дамаскин се съхранява в Ръкописния отдел на Академичната библиотека в Санкт Петербург под No 24.4.32 (сбирка Срезневски, No 79). Макар този дамаскин да се изтъква често като един от най-забележител-

ните откъм съдържание и художествено оформление, едва напоследък беше описан изцяло от Б. Ангелов, който обръща специално внимание на неговата богата украса: "Ако откъм съдържание и език ръкописът не представлява особен научен интерес — пише той, — то откъм художествена страна представлява несъмнен интерес; той е важен момент в развитието на нашето изобразително изкуство, по-специално относно илюстрирането на дадена книга. И трябва да се съжاليا, че досега не е обърнато внимание на художественото оформление на ръкописа, че той не е проучван с оглед на тези му качества, че е останал във от погледа на историка на българското изкуство"¹².

Аджарският дамаскин, както повечето ръкописи на даскал Недялко и даскал Филип, е обемиста книга с голям формат, с 375 запазени листа. Почеркът е издържан полуустав, хубав, четлив. Той е един от малкото дамаскини, които са датирани и локализирани от самите си създатели. На л. 219 двамата автори са оставили пространна приписка, в която съобщават, че дамаскинът е написан от даскал Недялко и неговия син Филип в село Аджар през 1686 г. Селото е споменато на две места в приписката, като на едното място е изписано Хаџаръ (с изтрито **н** между **а** и **џ**), а във втория случай е изписано Ханџаръ. Оттук и назоваването му понякога в научната литература Ханджарски дамаскин. Същата приписка съдържа сведения за глад и върлуваща болест през годината, а краят ѝ разкрива любопитни подробности от съдбата на ръкописа — че е бил продаден от даскал Недялко за 40 гроша в Панагюрище и положен в църквата "Св. Теодор Тирон" за общо ползуване. Изброени са имената на панагюрските настоятели, с чиито средства е закупен дамаскинът. Тези вести също подсказват, че книжовната работа е професия за двамата аджарски учители, търсени и ценени не само в родното си село, но и в близките селища. Те не създават дамаскина за свои лични читателски нужди, а го продават и го правят достояние на по-голям кръг от хора. Предназначението за продажба, което може да се предполага и при другите им ръкописи, навярно е от значение и за по-прецизното им изписване, и за богатото им и разнообразно художествено оформление, и за грижливото им и изискано подвързване почти във всички случаи с инкрустирана кожа.

Аджарският дамаскин е един от ранните сборници у нас, които сравнително пълно представят наследството на гръцкия писател Дамаскин Студит. От всичко 36 слова в неговия сборник "Съкровище" този дамаскин включва 26 — същите 25, които се съдържат в Костенечкия дамаскин, плюс словото за десетте Мойсееви заповеди или същите 25 от Рилския дамаскин, плюс словото за св. Евстатий. Към тях са прибавени още 8 произведения, така че общият брой на поместените творби в Аджарския дамаскин е 34. Те са: Житие на св. Петка от Евтимий Търновски, Сказание за богатия Йов, Сказание за прекрасния Йосиф, Сказание за уродливия Андрей, Сказание от житието (повестта) за Варлаам и Йоасаф, Памет на 7-те отрочета от Ефес, два разказа за Соломон.

Аджарският дамаскин се отличава с изключително вещо, изискано и красиво изработена художествена украса и може да се смята за истински образец на българското изкуство за украса на ръкописната книга не само през XVII в., но и

през цялата епоха на турското робство. Малко ръкописи от това време могат да му съперничат по богатство и разнообразие на заглавките, началките, винетките, миниатюрите. Техниката на изпълнението и оцветяването им издават истински художник с обиграна ръка, с чувство за красота и самобитен творчески талант. Много труд и любов, вещина, усърдие и изящество са вложени в художественото оформление на началото на всяко едно от поместените произведения. Всяко започва с красиво извезано заглавие и с богато орнаментирана началка. За цялостния художествен облик на началната страница на всяко отделно слово най-голямо значение има заставката, която заема повече от половината, а понякога и цялата страница пред текста. В случая е налице едно сполучливо съчетание на орнамент и илюстрация. Докато заглавието и началката имат главно орнаментаторска, миниатюрите изпълняват илюстраторска функция.

В момента в дамска са запазени 25 заставки, 20 от които са миниатюри, а 5 — плетенични винетки. Миниатюрите са разположени в линейни или декорирани рамки и представят изображения на познати евангелски сцени и светци, повечето от които откриваме в Костенечкия и в Рилския дамаскин. Запазените 20 миниатюри са: "Кръщение Господне" (л. 25а), "Второ пришествие" (л. 67а), "Съгрешаването на Адам и Ева и изгонването им от рая" (л. 88а), "Възкресението на Лазар" (л. 105а), "Влизането на Исус Христос в Ерусалим" (л. 116а), "Разпятие Господне" (л. 124а), "Погребението на Исус Христос" (л. 128а), "Възкресение Христово" (л. 141а), "Неверие Томино" (л. 151а), "Христос се явява пред Мария Магдалена" (л. 161а), "Изцеляване на разслабения" (л. 173а), "Христос и самарянката" (л. 186а), "Изцеление на слепия" (л. 201а), "Петдесетница" (л. 219б), "Преображение Господне" (л. 226а), "Св. Архангел" (л. 236а), "Св. Димитър" (л. 250б), "Св. Георги" (л. 260б), "Св. Николай Мирликийски" (л. 283а), "Св. Петка-Параскева" (л. 308а). Винетките са на л. 12а (под формата на П-образна арка), на л. 35а (дъгообразна), на л. 51а (правоъгълна), на л. 98а (с кръст), на л. 220а (правоъгълна). Големият брой запазени заставки с миниатюри и плетеници, заглавки и началки, нарисувани и оцветени от опитна и сигурна художническа ръка с вещина и изящество, определят Аджарския дамаскин като един от най-богато и изискано украсените български ръкописи от втората половина на XVII в., а неговите създатели — като едни от най-усърдните книжовници преписвачи и талантливи художници илюстратори на своето време.

(Следва)

БЕЛЕЖКИ

¹ Б. Ангелов. Старобългарски книжовни средища. 1. Аджар (Свежен) — Карловско. — Известия на Нар. библ. "Кирил и Методий", т. XII (XVIII), С., 1972, с. 43—58. Значително разширена, тази студия е поместена и в кн. му "Из историята на старобългарската и възрожденската литература". С., 1977, с. 96—115.

² Подробности за всички аджарски ръкописи вж. у **Н. Дончева-Панайотова**. Книжовното и илюстраторското дело на даскал Недялко и даскал Филип от втората половина на XVII век. — Старобългарска литература, № 11, 1982, с. 80—100.

³ **Д. Петканова**. Дамаскините в българската литература. С., 1965, с. 53—54.

⁴ **М. Стоянов**. Украса на славянските ръкописи в България. С., 1973, с. 38.

⁵ **Н. Дончева-Панайотова**. Среднобългарски ръкописи в библиотеката на Великотърновската митрополия. — Трудове на Великотърновския университет "Кирил и Методий", т. X, кн. I, 1974, с. 361—396.

⁶ **А. Джурова**. 1000 години българска ръкописна книга. Орнамент и миниатюра. С., 1981, с. 62.

⁷ **А. Божков**. Миниатюрите на дамаскина от XVII век в Рилския манастир. — Изкуство, 1968, No 8, с. 18—22.

⁸ **Е. Мусакова**. Илюстрациите на два български дамаскина от XVII век. — Изкуство, 1983, No 7, с. 28—34.

⁹ **М. Стоянов**. Пос. съч., с. 180; **Д. Петканова**. Пос. съч., с. 238; **Б. Ангелов**. Пос. съч., с. 113.

¹⁰ **В. Пандурски**. Паметници на изкуството в Църковния музей. С., 1977, с. 22.

¹¹ **Е. Спространов**. Опис на ръкописите в библиотеката на Рилския манастир. С., 1902, с. 115—117. Спространов грешно датира ръкописа от XV в.

¹² **Б. Ангелов**. Пос. съч., с. 106—107.